

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SEVDA AĞAMİRZƏ qızı ƏHƏDOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞ FELLƏRİNİN
SEMANTİK-STRUKTUR TƏHLİLİ
(valentlik nəzəriyyəsi əsasında)

10.02.04 – German dilləri

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2007

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Həsən Kərəm oğlu Quliyev

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri namizədi, dosent
Arif Rza oğlu Hüseynov

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru
Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

filologiya elmləri namizədi, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

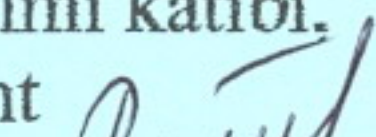
Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici dillər və Azərbaycan dilçiliyi kafedraları

Müdafiə 05 yanvar 2008-ci il saat 11⁰⁰-da
Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və elmlər
namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan
dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 02.081 Dissertasiya
Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küç., 60

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat 04 dekabr 2007-ci ildə göndərilmişdir.

D 02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri namizədi, dosent Sevdə Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Valentlik geniş planda mənanın «boş yerləri», başqa sözlə, anketdə olduğu kimi, doldurulmalı olan rubrikalar tək «qrafaları» olan xassəsidir. Məna ilə bağlı olan valentlik sözün, söz birləşməsinin, cümlənin və mətnin yaranmasında əvəzedilməz rolunu oynayan qüvvədir. Valentlik dilin bütün səviyyələrini əhatə edir və semantikanın ən vacib məsələləri sırasında əvvəlinci yeri tutur.

Məlumdur ki, dil strukturu üst və alt qat struktur olmaqla səciyyəlidir. Dilin üst qat strukturu dildə üzde olan və dilçilikdə sintaktik struktur olaraq qəbul edilir. Bu da cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə sıxı bağlıdır. Burada söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrdən söhbət gəlir. Bunlar isə tədris məqsədinə xidmət edir. Dilin alt qat strukturu sırf semantika problemidir. Söyləmin daxili qayda-qanunlarının açılması onun alt qat strukturu ilə bağlıdır. Əsası L.Tenyer, H.Helbiq, V.Admoni, S.D.Katsnelson tərəfindən qoyulan və bir sıra dilçilər tərəfindən inkişaf etdirilən dil valentlik nəzəriyyəsi dilin üst və alt qat strukturlarının izahına kömək edir.

Dil valentlik nəzəriyyəsinin tədqiqi işinə dilçilər çoxdan başlamışlar. Amma bu problemin hələ qaranlıq tərəfləri qalır. Həmin nəzəriyyənin inkişaf etdirilməsinə indi də ehtiyac hiss olunur. Bu cür məsələlərdən biri valentliyin felin sem analizini ilə əlaqələndirilməməsidir. Fel cümlənin semantik və sintaktik «taleyini» həll edir, onun üst və alt qat strukturlarını müəyyənləşdirir. Dil valentlik nəzəriyyəsi ilə məşğul olan linqvistlər valentliyi fellə bağlayırlar. Rus dilçiliyində də feli xəbəri cümlənin «hökmdarı» hesab edərək göstərirlər ki, cümlənin digər üzvləri ona tabe olur, öz məqsəd və mənalarını ondan alır. Amma bir məsələ nəzərdən qaçırılır. Tədqiqatçılar dil valentlik probleminin həllində fellərin semantik təsnifatını, ayrı-ayrı fel qruplarının müəyyənləşdirilməsinin rolunu və əhəmiyyətini görə bilməmişlər. Onlar tədqiqatlarında felləri küll halında götürmüş, bir və ya bir neçə felin valentliyi nəzərdən keçirmişlər. Beləliklə, bir çox tədqiqatçılar dildə sistemliliyin olmasını diqqətdən kənar qoymuşlar. Nəticədə bu sahədə aparılan tədqiqatlarda bir növ yarımçıqlıq özünü göstərir.

Dil valentlik nəzəriyyəsi alman dilinin fel, isim və sifətlərinə tətbiq olunmuş və müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Amma ingilis dili fellərinin valentliyi problemi ingilis dilçiliyində indiyədək diqqətdən kənar qalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili təsirli fellərinin sistem münasibətlərinə həsr olunmuş tədqiqat əsəri vardır. Həmin işdə dil valentlik probleminin yalnız bəzi məsələlərinə toxunulmuşdur. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində indiyədək sambalı

tədqiqat işi yazılmamışdır. Qeyd etdiklərimiz bizim seçdiyimiz dissertasiya mövzusunun tamamilə aktual olmasına oxucunu inandıra bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində iş fellərinin valentliyinin müəyyənləşdirilməsi və onların valentlik modellərinin qurulmasıdır. Bunun üçün dissertant aşağıdakıların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- dil valentlik nəzəriyyəsinin mahiyyətini açmaq;
- həmin nəzəriyyə əsasında dilçilikdə aparılmış elmi-tədqiqat işlərinin qısa xülasəsini vermək;
- hər iki dilin iş fellərinin komponent təhlilini aparmaq və semantik təsnifatını vermək;
- mütləq və fakultativ valentlik məsələsini araşdırmaq;
- dilin üst və alt qat strukturu haqqında məsələləri izah etmək;
- cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə dildə valentlik arasındakı əlaqə və asılılığı aydınlaşdırmaq;
- valentliklə bağlı aktantlar və onların ingilis və Azərbaycan dillərində ifadə olunmasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq;
- iş fellərinin yarımqrupları üzrə valentlik modellərini qurmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqatda ingilis və Azərbaycan dillərinin iş fellərinin valentlik xüsusiyyətləri ilk dəfə hərtərəfli tədqiq edilir. Bunun üçün dildə valentlik və onun xassələri hər iki dilin bu semantik fel qrupu əsasında üzə çıxarılır. İş fellərinin valentlik xüsusiyyətlərini daha aydın təhlil etmək üçün bu fel qrupu daxilində altqruplar müəyyənləşdirilir. Hər bir semantik dəstə daxil olan fellərin ümumi valentlik modeli hazırlanır. Tədqiqat nəticəsində fellərin semantik strukturunda hər iki dil üçün oxşar və fərqli cəhətlər aşkar olunur.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində iş fellərinin valentlik probleminin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetinə mövzu ilə bağlı bir sıra məsələlərin araşdırılması daxildir. İşdə dil valentliyinin təbiəti və səviyyələri, mütləq və fakultativ valentlik, valentlik və cümlə üzvləri, semantik və sintaktik valentlik məsələləri araşdırılır, hər iki dilin iş fellərinin semantik təsnifatı aparılır. Dissertasiyada əsas diqqət hər iki dilin iş fellərinin ayrı-ayrı yarımqruplarının valentliyinin müəyyənləşdirilməsinə və onların valentlik modellərinin qurulmasına yönəldilir.

Tədqiqatın mənbələri. İngilis və Azərbaycan dillərində dil valentlik probleminin nəzəri əsası L.Tenyer, H.Brinkmann, V.Admoni, N.Xomski, H.Helbiq, S.D.Katsnelson, L.Blumfeld, C.Layonz, Ç.Filmor, U.L.Çeyf, V.Adams, D.Kristal, A.E.Nayda, O.İ.Musayev, F.Yadigar (Veysəlli) və bir

sıra görkəmli linqvistlərin tədqiqatlarına söykənir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələr XXI əsrin ən mühüm elmi problemi olan süni intellekt yaradılmasına, bundan əlavə funksional qrammatika problemlərinin həllinə kömək göstərə bilər və semantika problemlərinə aid nəzəri əsərlərin yazılmasında tətbiqini tapar. Süni intellektin semantik aspekti tətbiqi dilçiliyin sürətlə inkişaf etməkdə olan sahəsi hesab edilən hesablayıcı semantikadır. Bu işə nitq fəaliyyətinin müxtəlif semantik modellərinin EHM-də reallaşdırılması ilə bağlıdır.

Məlumdur ki, kontrastiv dilçilikdə dilin qrammatik problemlərinin tədqiqində dilçilik elmi mühüm nəticələr əldə etmişdir. Amma bu məsələ dillərin leksikası sahəsində hələ həllini tapmamış qalır. Həmin tədqiqat işi bu problemin həlli ilə də bağlıdır. Bu tədqiqat işinin bir nəzəri əhəmiyyəti də ondadır ki, onun əsas müddəaları başqa dillərin valentlik xüsusiyyətlərinin tədqiqində tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu işin nəticələri tematik lüğətlərin, fellərin valentlik-distributiv lüğətlərinin hazırlanmasında tətbiq oluna bilər. Bunlardan əlavə, ingilis və Azərbaycan dillərinin semantik-struktur məsələlərinin tədrisində də bu işin əsas müddəalarından istifadə etmək olar.

Tədqiqatın materialı və metodları. Tədqiqatın dil materialını O.İ.Musayevin rəhbərliyi ilə tərtib olunmuş böyük «English - Azerbaijani Dictionary» adlı lüğətdən, ingilis dilinə aid başqa lüğətlərdən seçilmiş bütün iş felləri, həmin mənbələrdə bu qrup fellərə aid verilmiş söz birləşmələri və cümlə – misallar, həmçinin bədii ədəbiyyatdan toplanılmış faktik material təşkil edir. Dil materialı olaraq dissertantın nitqdən topladığı cümlələrdən, həmçinin ingilis dili mütəxəssisi olaraq onun özünün qurduğu cümlələrdən də istifadə olunur.

İş ənənəvi-təsvir, distributiv təhlil və qarşılaşdırma metodları əsasında yazılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Dil valentliyi və onun mahiyyəti.
2. Valentliyin təbiəti və səviyyələri.
3. Mütləq və fakultativ valentlik.
4. Cümlə üzvlərinin müəyyənləşdirilməsində valentliyin rolu.
5. Semantik və sintaktik valentlik.
6. İş fellərinin semantik təsnifatı.
7. İş fellərinin yarımqruplar üzrə valentlik modelləri.
8. Valentliklə bağlı ingilis və Azərbaycan dillərində oxşar və fərqli cəhətlər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya ADU-nun Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin yazılması prosesində kafedraya hər il hesabat verilmişdir. İşin əsas müddəaları dissertantın çap olunmuş 10 adda məqalələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və işdə istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində işin ümumi səciyyəsi üzərində dayanılır, dildə valentlik haqqında məlumat verilir və bu problemin tədqiqi tarixindən bəhs olunur.

XX əsrin 30-cu illərində fransız dilçisi L.Tenyer dilə tətbiq etdiyi valentlik nəzəriyyəsini kimya elmindən götürmüşdür. Kimyada valentlik nəzəriyyəsinə görə atomda başqa bir elementin atomunu «tutub saxlamaq» qabiliyyəti vardır. L.Tenyer dildə valentlik məsələsində cümlədə felin mərkəz rolu oynaması konsepsiyasına əsaslanır.¹ Fel öz əhatəsi ilə birgə əksər dillərin mərkəzində durur. Məhz buna görə L.Tenyer valentlik dedikdə (*la valence*), hər şeydən əvvəl, felin sintaktik valentliyini başa düşür.

«Struktural sintaksis» adlı əsərində L.Tenyer feli və bilavasitə ona tabe olan fraza üzvlərini (feli mərkəzi) kiçik pyeslə müqayisə edir (*un petit drame*). Əsil tamaşada olduğu kimi, feli mərkəz mütləq hər hansı prosesi əhatə edir. Bu prosesdə iştirak edən şəxslər (*les acteurs*) və vəziyyət (qrammatik zərflik) daha qabarıq nəzərə çarpır. Həmin səhnə struktural sintaksis planına keçirildikdə proses felə, iştirak edənlər isə – «iştirakçıya» (*les actants*), vəziyyət isə «zərfliyin tipik ifadə vasitələrinə» (*les circonstants*) çevrilir. Fel bütün frazanı idarə edir. Felə «iştirakçılar» və «zərflilər» bilavasitə tabe olur.

L.Tenyer üç iştirakçı müəyyənləşdirir və onlara sıra nömrəsi verir: «birinci iştirakçı» (*prime actant*), «ikinci iştirakçı» (*second actant*) və «üçüncü iştirakçı» (*tiers actant*). İştirakçıların sıra nömrələrini müəyyənləşdirmədə L.Tenyer onların yerinə yetirdikləri vəzifəyə əsaslanır.

L.Tenyerin valentlik təlimi Fransadan kənar da tərəfdarlar tapmışdır.

¹ L.Tesnière. Comment construire une syntaxe / Bulletin de la Faculté des lettres à Strasbourg, 1934

Dildə valentlik məsələsi ilə rus dilçiliyində ilk dəfə S.D.Katsnelson maraqlanmış və bu problemə irihəcmli bir məqalə həsr etmişdir.¹ Həmin məqaləni S.M.Kibardina 1987-ci ildə başqa adla nəşr etdirmişdir. S.D.Katsnelson qeyd edir ki, hər bir söz başqa sözlərlə birləşə bilmək imkanına malikdir və bu imkan faktik olaraq sonsuz miqdarda sözlərdə həyata keçirilə bilər.²

V.V.Burlakova və Q.Q.Silnitskiy valentlik nəzəriyyəsini nitq hissələrinin birləşmə əmələgətirməsi planında nəzərdən keçirmişdir. Valentlik nəzəriyyəsini onlar daha çox fele tətbiq etmişlər. Onlar valentliyi doğru olaraq dilin sintaksis və semantika sahəsi ilə əlaqələndirmişdir.³

P.N.Denisov sözün valentliyindən danışarkən onu bir sözün başqa sözlərlə sintaktik əlaqəyəgirmə qabiliyyəti hesab etmişdir.⁴ Lakin sözün valentliyini onun tək cə sintaktik əlaqə qabiliyyəti hesab etmək fikri irəlidə görəcəyik ki, özünü doğrultmur və ona görə də biz P.N.Denisovun həmin fikri ilə razılaşmırıq.

Sintaksisdə meydana çıxmış valentlik anlayışı həmçinin başqa dil hadisələri üzərinə də köçürülmüşdür. M.D.Stepanova valentlik anlayışını söz daxilində morfemlərin birləşməsinə də tətbiq edir və onu «daxili valentlik» kimi səciyyələndirir. M.D.Stepanova qeyd edir ki, valentlik müəyyən dilin vahidlərinin bir-biri ilə birləşə bilməsinin qanunauyğunluğudur. Valentlik qrammatika, leksika, sintaksis və semantikanın kəsişmə nöqtəsində özünə yer tapmışdır.⁵ F.Yadigar morfemlərin valentliyi və variativliyi haqqında bəhs edərək yazır ki, morfemlər valentliyinə görə qruplaşa bilər. O, qruplaşmanı aşağıdakı kimi aparır: multivalent morfemlər, univalent morfemlər.⁶

Göründüyü kimi, dildə valentlik məsələsi əvvəllər felle bağlı izah olunmuş, sonralar dilin başqa leksik vahidlərinə – ismə və sifətə də tətbiq edilmişdir. Bu nəzəriyyənin tətbiq dairəsi genişləndirilmiş, hətta sözün daxili problemlərinə də aid edilmişdir. Dildə müəyyən bir söz kökünə

¹ С.Д.Кацнельсон. О грамматической категории // Вестник ЛГУ, 1948, № 2, с. 132-140

² Учене оупн. К понятию типов валентности // ВЯ, 1987, № 3, с. 20

³ В.В.Бурлакова. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л., 1975; Г.Г.Сильницкий. Глагольная валентность и залог // Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого. Л., 1974, с. 54-72

⁴ П.Н.Денисов. Лексика русского языка и принципы ее описания. М., 1980, с. 86-87

⁵ М.Д.Степанова. Проблема теории валентности в современной лингвистике // ИЯШ, 1973, № 6, с. 16.

⁶ F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, s. 279

istənilən şəkilçini əlavə etmək mümkün deyildir. Burada dil seçimi öz işini görür. Başqa sözlə, köklə şəkilçi arasında müəyyən birləşmə qanunauyğunluğu üzə çıxır. Dil valentlik anlayışı nitqin yaranmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dil valentlik probleminə aid ötən əsrin 60-90-cı illərində aparılmış tədqiqatların xülasəsi Rusiya dilçiləri tərəfindən çap etdirilmişdir (N.İ.Filiçeva, L.M.Lokştanova, M.D.Stepanova). Buna görə də dissertasiyada valentlik probleminə aid tədqiqatların xülasəsi verilmir, amma bu sahədə ən mühüm əsərlər üzərində dayanılır. Burada L.Tenyer, H.Brinkman, L.Vaysqerber, Y.Erben və Q.Helbiq kimi bu sahənin görkəmli tədqiqatçılarının əsərləri təhlil olunur.

Bir qrup alman dilçilərinin birgə yazdıqları qrammatikada ingilis dilində valentlik və onun xüsusiyyətləri haqqında maraqlı fikirlər söylənilmişdir.¹ Həmin müəlliflərin fikrincə, valentlik cümlədə tək cə iştirakçılar arasında deyil, həmçinin mətnədə cümlələr arasında semantik əlaqə yaradır. Bununla da valentliyin makromətn yaratmada rolu məsələsi üzə çıxır.

İngilis dili fellərinin valentliyi məsələsinə həmçinin R.Kvirk, S.Greenbaum, Q.Leex və İ.Svartvikin birgə yazdıqları qrammatikada toxunulmuşdur.²

Qərbi Avropa dilçiliyi ilə tanışlıq göstərir ki, dil valentlik problemi dilçiliyə ilk dəfə fransız strukturalizminin nümayəndəsi L.Tenyer tərəfindən gətirilmişdir. Valentlik əvvəllər felin mübtədə və tamamlıqla birləşmə əmələgətirməsi kimi qəbul olunmuş, sonralar buraya struktura görə vacib zərflilər də əlavə olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində valentlik probleminə aid ilk tədqiqatı Z.S.Zeynalova aparmışdır. Z.S.Zeynalova qeyd edir ki, dil vahidlərinin birləşmə əmələgətirmə xüsusiyyətlərinin tədqiqi leksikologiya, sintaksis və leksik semantika, dil səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqələri, dil elementlərinin paradiqmatik və sintaqmatik xüsusiyyəti, həmçinin tətbiqi dilçilik məsələləri ilə əlaqədardır və tipologiya, tərcümə nəzəriyyəsi, leksikoqrafiya və xarici dillərin tədrisi problemlərinin həlli üçün də gərəklidir.³

¹ English Grammar A University Handbook. Leipzig, 1984, s. 36

² R.Quirk, S.Greenbaum, G.Leech, I.Svartik. A University Grammar of English. M., 1982, s. 45

³ З.С.Зейналова. Семантическая структура и валентность глаголов, обозначающих понятие «перемещение предмета в пространстве при динамическом воздействии на него» в современном английском и азербайджанском языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тбилиси, 1986, с. 3

Azərbaycan dilçiliyində F.Yadigarın (Veysəlli) tədqiqatında valentlik haqqında dəyərli fikirlərə rast gəlirik. Müəllif yazır: «Mərkəzində fel duran cümlə konsepsiyası (verbosentrik) belə hesab edir ki, xəbəri felle ifadə olunan cümlə hər hansı bir gerçək, ya da uydurulma situasiyaya uyğun gəlir ki, bu situasiyada iştirakçılar (partisipəntlər) olur (şəxslər, əşyalar və s.). İştirakçı, bilavasitə olmasa da, felin məzmununu onun olmasını ehtiva edir». F.Yadigar daha sonra valentliyə tərif verir və valentliyə görə fellərin təsnifi haqqında danışır.¹

Azərbaycan dili iş fellərinin tədqiqinə dair H.K.Quliyevin də məqaləsi vardır. Məqalədə Azərbaycan dili iş fellərinin semantik təsnifatı verilir və ayrı-ayrı fellərin valentlik modeli hazırlanır.²

Beləliklə, dil valentlik nəzəriyyəsi L.Tenyer tərəfindən bu elm sahəsinə gətirilmiş, alman və rus dilçiləri bu problemlə bağlı tədqiqatları genişləndirmiş, amma ingilis dilçiliyində inkişafını tapmamışdır.

Dissertasiyanın «Fellərin valentliyi» adlı birinci fəslində valentliyin nəzəri məsələlərindən bəhs olunur. Burada valentliyin təbiəti və səviyyələri, mütləq və fakultativ valentlik, valentlik və cümlə üzvləri, fellərin semantik və sintaktik valentliyi məsələləri tədqiq olunur.

Dildə valentlik bir sözün mənalarının başqa sözün mənaları ilə əlaqə yaratmaq xassəsindən ibarət semantik-sintaktik hadisədir. S.D.Katsnelsonun qeyd etdiyi kimi, dildə məzmun və formal valentliyi fərqləndirilir.³ Məzmun valentliyi alt qat strukturda semantik plan hadisəsidir və tipoloji baxımdan universaldır, yəni bütün dillərə xas xüsusiyyətdir. Məzmun valentliyi haqqında danışılan hadisə və situasiya ilə bağlıdır. Məzmun valentliyinin strukturları təfəkkür strukturudur, formal məntiq terminləri predikat və onun arqumentləri ilə təsvir olunur. Formal valentlik isə məzmun valentliyinin üzdə olan sintaktik şərhəlidir. Formal valentlik predikatın arqumentlərinin ifadə formalarını və üsullarını müəyyənləşdirir.

Fel özünün sintaktik valentliyi ilə gələcək cümlənin sxemini verir. Sonra leksik morfoloji və fonetik (qrafik) yarım səviyyələrdə söyləmə reallaşır. Bu isə situativ-semantik, fonetik, ritmik uyğunluq və leksik vahid-

¹ F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş, s. 340-341

² Г.К.Кулиев. Семантико-структурный анализ тюркских глаголов // Тюркология, 1999, № 1-4, с.7-13

³ С.Д.Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, с. 27

lərin valentliyi vasitəsi ilə həyata keçir. Leksik vahidlər söyləmin sintaktik sxemini doldurur və onun mənasını təmin edir.¹

Dil valentlik problemi, qeyd edildiyi kimi, cümlənin alt qat strukturunda izah oluna bilər. Cümlənin alt qat strukturunun özü də mürəkkəbdir və onun da səviyyələri fərqləndirilir. Cümlənin alt qat strukturunun dörd səviyyəsini fərqləndirmək olar: 1) maksimal üst (söz formalarının zənciri cərgəsi), 2) ikinci qəbildən olan səviyyə (sözlərin qarşılıqlı sintaktik əlaqəsinin açılması), 3) üçüncü qəbildən olan alt qat səviyyəsi. Bu təkcə cümlənin özünün komponentlərinin münasibətlərini deyil, həmçinin onun strukturunun həmin dilin başqa cümlələrinin strukturu ilə münasibətlərini nəzərə alır və transformasyon modeldə üzə çıxır. Nəhayət, dördüncü səviyyə cümlə strukturunun maksimal alt qat səviyyəsidir, özü də təmiz semantik səviyyədir və cümlənin məzmun (məna, təfəkkür, yaxud məntiqi) elementlərini aşkara çıxarır. Bu, sonuncu səviyyə əsas xassələrinə görə bütün dillər üçün eynidir, çünki təfəkkürün məntiqi strukturudur.

Dil valentlik probleminin tədqiqi ilə bağlı məsələlərdən biri də mütləq və fakultativ valentlikdir. Burada «mütləq» sözü «əsas, mühüm, vacib» sözlərinin bir növ sinonimi olaraq işlədilir.

Elementin distribusiyası mütləq, həm də fakultativ əhatələrlə yaranır.

Cümlənin mütləq və fakultativ üzvləri məsələsi C.Layonz tərəfindən daha aydın işıqlandırılmışdır. O, qeyd edir ki, ənənəvi və müasir sintaktik nəzəriyyələrin fundamental prinsiplərindən biri sadə nəqli cümlələrdə iki mütləq üzv (subyekt və predikat) və həmçinin bir, yaxud bir neçə zərflik (adjuncts) olmasını qəbul etməkdir. Zərflilər (yer, zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb və s.) cümlənin fakultativ tərkib hissələri olur. Cümlənin məzmununa xələl gətirmədən onları atmaq olar: *John killed Bill in Central Park on Sunday*. Bu cümlədə *Central Park* və *on Sunday* zərflikdir. Bu zərflilərdən biri və ya hər ikisi cümlənin qrammatikliyinə xələl gətirilmədən atıla bilər. Subyekt və predikat cümlənin nüvəsi, zərflilər isə qeyri nüvə tərkib hissələridir.²

Predikatın valentlik xassələri baxımından cümlə üzvləri məzmun kriteriyaları əsasında ayrılır. Subyekt, obyekt və zərflik dolğun qrammatik kateqoriyalardır, semantik-sintaktik və kommunikativ elementlərdən ibarətdir. Bu cür yanaşmada subyekt və obyekt argument kateqoriyasında – sözün geniş mənasında «tamamlıq» olur və zərfliyə qarşı qoyulur. Bir

1 Т.А.Аполлонская, Р.Г.Пиотровский. Функциональная грамматика-фрейм-автоматическая переработка текста / Проблемы функциональной грамматики. М., 1985, с.181-185

2 Дж.Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, с. 353

tərəfdən obyekt və subyektin, digər tərəfdən isə zərfliyin müxtəlif təbiəti onların cümlə strukturunda rolunu şərtləndirir.

Cümlə üzvlərinin fərqləndirilməsinə predikatın valentliyinin cəlb edilməsi, cümlə üzvlərinin ənənəvi izah edilməsinin dolaşıqlığını aradan qaldırmağa, həmçinin cümlənin subyektinin müəyyənləşdirilməsinə, tamamlıq və zərfliyin düzgün fərqləndirilməsinə imkan verir. F.Yadigara görə «Cümlədə ön mövqeyi (prepozisiya) tutan söz onun məzmununun açılmasında mühüm rol oynayır. Bu da adətən tərkiblər, müxtəlif yer və zaman zərflikləri ilə həyata keçirilir: *Yesterday the weather was not good* və ya *Arriving in the viladge, she hurried* və s. Deməli, prepozisiyanı tutan söz və ya ifadə bütün cümləni təqdim edib, danışmaq məqamında olan iştirakçının adını çəkməklə niyyəti açmış olur».¹

Valentlik məsələsinin düzgün izahı nitqin əmələgəlmə prosesi ilə sıx bağlıdır. S.D.Katsnelson nitqin törəməsində üç əsas mərhələni fərqləndirir: nitqi fikir (yaxud semantik), leksik-morfoloji və fonoloji.²

V.B.Kaseviç isə güman edir ki, əvvəlinci, semantika mərhələsində bir növ «qəlizləşmiş», «semantikaönü dumanlılıq» prototema və protorema şəklində olur. Sonra isə prototema və protorema ayrılır, üzvlənmə baş verir, tema və remaya uyğun törəmə əmələ gəlir.³

Dilçilər, adətən, hər hansı elementin (a) valentliyi haqqında bəhs edəndə sintaqmatik zəncirdə onun bağlı (əlaqəli) olduğu elementlərin (a_1, a_2, \dots, a_n) sayını (n) nəzərdə tuturlar.⁴

Felin valentliyi semantik və sintaktik olaraq üzə çıxır. Semantik valentlik dilin daxili, semantik strukturu ilə bağlı məsələdir. Sintaktik valentlik isə semantik valentliyin üzə çıxan, görünən tərəfidir. A.M.Muxin semantik valentliyi cümlənin alt qat strukturu, sintaktik valentliyi isə üst qat strukturu ilə əlaqələndirir.⁵

U.L.Çeyf semantik strukturu dilin əsas komponenti hesab edir və göstərir ki, semantik strukturun təbiətini dərk etmədən ona təsir edən sonrakı prosesləri adekvat təsvir etmək mümkün deyildir. Semantik strukturu tədqiq etmədən qrammatik cəhətdən düzgün söyləmin hansı proseslər nəticəsində meydana gəldiyini demək olmur.⁶

¹ F.Yadigar (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş, s. 333

² С.Д.Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, с.123

³ В.Б.Касевич. Семантика. Синтаксис. Морфология. М., 1988, с. 239

⁴ Л.З.Сова. Валентность и транзитивность с позиции и дуализма / Языковые универсалии и лингвистическая типология. М., 1969, с. 244

⁵ А.М.Мухин. Лингвистический анализ: теоретические и методологические проблемы. Л., 1976, с.100

⁶ У.Л.Чейф. Значение и структура языка. М., 1975, с. 90

Sintaktik konstruksiyaların üst qatı formal valentlik, alt qatı isə məzmun valentliyinə uyğun gəlir. Üst qat strukturda sintaktik tiplər onların formal ifadə vasitələri ilə müəyyən olunur. Amma alt qat münasibətlər semantik, məzmun əlaməti ilə səciyyələnir. Bu münasibətlərin müxtəlif sistemli dillər üçün eyni olması haqqında fikir söyləmək mümkündür.

Sözün mənası bir tərəfdən onun müəyyən əhatədə, semantik sahədə olmasını təyin edir. Sözün müxtəlif semantik-sintaktik kontekstdə iştirakı onun müxtəlif leksik-semantik variantlarının aktuallaşmasını göstərir. Bu da sözün daha yaxın paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin, həm də sintaksis və semantikanın qarşılıqlı əlaqəsini göstərir. Bunların kəsişmə nöqtəsində valentlik dayanır.

Valentlik nəzəriyyəsinin yaranması struktur dilçiliklə bağlıdır. Bu da asılılıqlar qrammatikası ilə əlaqədardır. Asılılıqlar qrammatikasının əsas nümayəndəsi L.Tenyer olmuşdur. Onun fikrincə, hər bir cümlə nüvələrdən və nüvələr arasındakı asılılıqlardan ibarətdir. Cümlənin nüvələri onun atomlarından, müəyyən ideya bildirən və semantik funksiyaya malik olan atomlardan təşkil olunur.¹

Dissertasiyanın «İş fellərinin semantik təsnifatı və semantik-struktur təhlili» adlı ikinci fəslə iki bölmədən ibarətdir.

«İş fellərinin semantik təsnifatı» bölməsində təsnifatın əsasları üzərində dayanılır və yarımqruplar və mikroqruplar müəyyənləşdirilir və qeyd olunur ki, hər hansı predmet və ya hadisə haqqında məlumat vermək üçün onun adı olan sözü tapmaq və həmin sözü müvafiq başqa sözlərlə əlaqələndirmək lazım gəlir. Məlumdur ki, bütün sözlər müəyyən leksik-semantik paradigmatik üzvdür. Çünki dil vahidləri paradigmatik nizama düşmüşdür.² Paradigmatik sözlərin sintaqmatik əlaqələrini irəlicədən müəyyənləşdirmək mümkündür.

Obyektiv aləmdəki hadisə və əşyalar bir-birilə əlaqəli mövcuddur. Hər bir dilin sistem-struktur modelinin obyektiv olaraq təbiətdə mövcud olması fikrini F.Hüsənoğlu da qeyd etmişdir.³ Elə buna görə də həmin anlayışları bildirən sözlər arasında müəyyən əlaqələr mövcud olur. Sözlər mənə əlaqələrinə görə qruplaşdırılır.

Dillərin leksikasının tədqiqində semantik sahənin əhəmiyyəti haqqında C.Layonz qeyd edir ki, müxtəlif dillərin lüğət tərkibində ayrı-ayrı sahələrə aid aparılan tədqiqatlar semantikaya struktur yanaşma haqqında

¹ Л.Теньер. Основы структурного синтаксиса. М., 1988, с. 188

² И.Ф.Вардуль. Основы описательной лингвистики. М., 1977, с. 54

³ F.H.Zeynalov. Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri. Bakı, 1999, s. 33

V.Humboldt, F.de Sössür və E.Sepir kimi alimlərin qabaqcadan söylədikləri fikirlərin dəyərli olduğunu bir daha nümayiş etdirdi.¹

Dilçilikdə semantik sahə nəzəriyyəsi dilin semantikasının tədqiqinə xidmət edir. Müəyyən semantik qrupa daxil olan sözlər həmin dilə aid semantik sahəni təşkil edir. Semantik sahənin mərkəzində bir nüvə dayanır və dominant adlanır. Dominant semantik-sahədə əsas neytral mənanı bildirən və qalan sözlərin əlavə mənalarını özünə tabe edən sözdür. İş felləri semantik sahəsində «*işləmək, iş görmək*» felləri həmin semantik sahənin dominantı hesab olunur.

Türk dilləri fellərinin semantik təsnifatı aparılmışdır. H.K.Quliyev felləri semantik qruplara, qrupları yarımqruplara, altqruplara və s. təsnif etmişdir.²

Sayca çox felləri əhatə edən fel qrupu iş felləri adlanır. Fellərin bu leksik-semantik qrupuna (LSQ) *to make, to accomplish, to perform* mənalı fellər daxildir. Bu LSQ-yə daxil olan fellər, geniş mənada, hərəkətin icrasının ən ümumi, abstrakt formasını bildirir.

İş felləri dedikdə, geniş mənada subyektin obyekt üzərində gördüyü işi bildirən fellər nəzərdə tutulur. Subyektin obyekt üzərində gördüyü iş çoxşaxəli olur. İşin obyektə təsiri müxtəlif ola bilər, yeni obyekt yarana bilər, obyekt xarab edilə, məhv edilə bilər, obyektə qismən dəyişiklik yarana bilər, obyektin yeri dəyişdirilə bilər.

LSQ-lərin müəyyənləşdirilməsi zamanı onların nominativ mənası əsas götürülür.³

İngilis və Azərbaycan dillərində iş fellərini aşağıdakı beş yarımqrupda cəmləşdirmək olar:

1. İnsanın yaradıcı fəaliyyətini bildirən iş felləri. İnsanın yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi olaraq konkret əşya yaradıla bilər: *to knit* «*toxumaq, hörmək*»; *to print* «*çap etmək*»; *to sew* «*tikmək*» və s.

2. Dağıdıcı, məhvədicilə fəaliyyət bildirən iş felləri. Bu yarımqrup fellərin mənası birinci yarımqrupa daxil olanların mənasına antonim hesab edilə bilər: *to rift* «*yarmaq, sındırmaq*»; *to rive* «*qırmaq, parçalamaq, doğramaq*»; *to ruin* «*dağıtmaq, uçurmaq, viran etmək*» və s.

3. İşin icrası zamanı obyektə cüzi dəyişiklik yaratmanı bildirən fellər: *to shell* «*qabıqdan çıxartmaq, qabığını təmizləmək*»; *to sharpen* «*itiləmək*» və s.

¹ Дж.Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику, М., с. 453-454

² Г.К.Кулиев. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, 1998, с. 26

³ В.В.Виноградов. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977, с. 171

4. Obyektə dinamik təsiri bildirən iş felləri. Buraya daxil edilən fellərin təsiri nəticəsində obyekt yerini dəyişdirə bilər: *to fling* «atmaq, tullamaq, tolaqlamaq»; *to convey* «aparmaq, daşımaq, gətirmək»; *to dredge* «səpmək» və s.

5. İnsanın qida qəbuletmə fəaliyyətini bildirən fellər: *to eat* «yemək»; *to drink* «içmək»; *to swallow, to consume* «udmaq» və s.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin digər bölməsində iş fellərinin semantik-struktur təhlili aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, söyləm də dil daşıyıcısının danışdığı dilin qrammatik qanun və qaydaları əsasında əmələ gəlir. Ona görə də bir çox linqvistlər, o cümlədən L.Tenyer, C.Layonz, U.L.Çeyf və s. tədqiqatlarında illüstrativ material olaraq nitqdən seçilən misallardan istifadə edirlər.

Əgər tədqiqatçı az miqdarda felin valentliyini tədqiq edərsə, həmin fellərin nitq və dildə bütün birləşmə variantlarını toplayıb statistik hesablama apara bilər. Z.S.Zeynalova ingilis dilində iki feli və onun Azərbaycan dili qarşılığını götürərək həmin üsulla tədqiq edir. Amma biz bütöv bir semantik fel qrupu üzərində təhlil aparırıq.

Dilin alt qat semantik strukturunda münasibətlər sayca beş-altı ola bilər. Ayrı-ayrı dillərdə konkret üslubi və formal ifadəsindən asılı olmayaraq onlar bütün dillərdə eynidir. Alt qat sintaktik əlaqələrin aşağıdakı tipləri müəyyənləşir: «iş-iş görə», «fəaliyyət – işin obyekt», «iş-işin adresatı», geniş mənada təyini əlaqə - yəni substansla onun əlaməti arasında əlaqə, həmçinin tabesizlik əlaqəsi.

İngilis və Azərbaycan dillərində iş fellərinin semantik valentliyinin miqdarını və məzının xüsusiyyətlərini əyani göstərmək üçün valentlik modelindən istifadə etmək məqbuldur. Bunun üçün şərti simvollar müəyyənləşdiririk: İF – iş feli, Aq – agents, Ob - obyekt, Obç - çıxışlıq halda obyekt, Ad - adresat (yönlük halda obyekt), Al - işin icrası üçün alət, Z - zaman, M - məkan, Çn - hərəkətin çıxış nöqtəsi, Sn - hərəkətin son nöqtəsi. Bu simvolların köməyi ilə elementlərin ümumi siniflərini müəyyənləşdirmək olar. Əldə edilən modeli abstrakt model adlandırırıq.

Abstrakt modeli konkretləşdirmək üçün əlavə simvollar daxil etmək lazımdır: Ü (ingilis dilində ümumi hal), A (Azərbaycan dilində adlıq hal), Yn (Azərbaycan dili üçün yönlük hal forması), T (Azərbaycan dili üçün təsirlik hal forması), Yer (Azərbaycan dili üçün yerlik hal forması), Ç (Azərbaycan dili üçün çıxışlıq hal forması), İns (Azərbaycan dili üçün alət (instrumental) hal, hər iki dil üçün isim ümumi, əsas halda + with ilə).

İnsanın yaradıcı fəaliyyətini ifadə edən fellərin bildirdiyi proses nəticəsində müəyyən bir predmet yaranır: *They fashion boats out of tree-trunks.* «Onlar ağac gövdələrindən qayıqlar düzəldirlər».

Bu misalda qayığın düzəldilməsi, həm də onun nədən düzəldilməsi və prosesin icrasını yerinə yetirən ifadə olunur. *Fashion* felinin valentliyinə əsasən cümlənin valentlik modelini düzəldək: IF → Ag Ob ObPr. Həmin cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin də məzmun valentliyi ingilis dilindəkinə tam uyğundur. Amma yeganə fərq obyektlərin işləndiyi hal formasındadır.

İşdə bir sıra misalların təhlili göstərir ki, insanın yaradıcı fəaliyyətini bildirən fellər hər iki dildə əsasən ikivalentli və üçvalentli olaraq işlənir.

İnsanın dağıdıcı, məhvəddici fəaliyyətini bildirən iş felləri ilk növbədə obyektin olmasını tələb edir: *He brained his enemy with one blow* «O, bir zərbə ilə düşmənin başını əzdi»; *Men, women and children were slaughtered and willages destroyed* «Kişiləri, qadınları, uşaqları qırdılar və kəndləri dağıtdılar»; *If I were now by this Rascall, I could braine him with his Ladies Fan* (G.Sandys) «Əgər indi bu Raskallın yanında olsaydım, mən onun xanımının yelpiyi ilə onun başını kəsərdim»; *I've broke my trusty pattle - axe* (Scott Ld.) «Mən sadıq döyüş baltamı sındırmuşam». Bu qəbilədən olan cümlələrdə felin valentlik modelini bu cür təsvir etmək olar:

IF → AqObAl; İF → AqOb.

İşin icrası zamanı obyektə cüzi dəyişiklik bildirən iş felləri, əsasən, aqens və obyekt tələb etməklə ikivalentli olaraq işlənirlər: *She vacuumed the room* «O, otağı tozsoranla təmizlədi». Belə halda fel üçvalentli olaraq işlənir: İF → AqObİns.

Əşyaya dinamik təsir bildirən iş felləri cümlədə işlənərək subyekt, obyekt və lokallıq bildirir: *The fishermencast their nets into the sea* «Balıqçılar torlarını dənizə atdılar»; *He scattered his papers all over the room* «O, kağızlarını bütün otağa səpələdi /tökdü». Bu yarımqrup fellər üçün aşağıdakı valentlik modelini müəyyənləşdiririk:

If → AqObOb (yönlük halda).

İnsanın qidalanma prosesini bildirən iş felləri aqens və cümlədə əsasən obyektin olmasını tələb edirlər: *In no time at all they had devoured the entire loaf* «Bir anda / bir göz qırpımında onlar bütün kömbəni aşırıdılar»; *He consumed everything that was put before him* «O, qarşısına /qabağına qoyulmuş nə vardısı hamısını yedi»; *We eat excellent cream* (Evelin Mem) «Biz çox yaxşı qaymaq yeyirik»; *The big Fishes gulping the little ones* (Anthony Photogr) «Böyük balıqlar kiçik balıqları udur». Misallardan görüldüyü kimi, qidalanma prosesini bildirən fellər əsasən aqens və obyekt üçün yer açır və ikivalentli olur: İF → AqOb.

İngilis və Azərbaycan dillərində valentlik məsələsinin tədqiqinin yekunu olaraq aşağıdakı müddəaları qeyd etmək mümkündür:

1. Dildə valentlik bir sözün mənalarının başqa sözün mənaları ilə əlaqə yaratmaq xassəsindən ibarət semantik-sintaktik hadisədir.

Fel cümlənin formalaşmasında xüsusi rol oynayır və cümlədə fikri formalaşdırıcı vasitədir. Cümlə üzvləri felin tələbinə görə seçilir və feli xəbərin ətrafında cəmlənir.

Dil valentlik məsələsindən söhbət getdikdə, məzmun və formal valentlik fərqləndirilir. Məzmun valentliyinin strukturu dillər üçün ümumi xüsusiyyətdir. Valentliyin bu növü formal məntiq terminləri predikat və onun arqumentləri – aqens, kontraqent, obyekt, alət və s. ilə təsvir olunur.

Formal valentlik isə cümlənin üst qat strukturuna xas olan xüsusiyyətdir və hal kateqoriyası ilə ifadə olunur. İngilis dilində hal kateqoriyası geniş inkişaf etməmişdir. Hal mənası bir çox məqamlarda söz sırası və sözlülərin (qoşmaların) köməyi ilə ifadə olunur. Azərbaycan dili isə sintetik dillər qrupuna daxildir. Cümlə üzvləri bu dildə ismin hal şəkilçiləri, bəzən isə qoşmaların köməyi ilə ifadə olunur.

2. Valentlik mütləq və fakultativ olmaqla xarakterizə olunur. Mütləq valentlik cümlənin qrammatikliyi ilə əlaqələndirilir. Cümlə modelində bu və ya digər arqumentin buraxılmasından sonra cümlə qrammatikliyi itirmirsə, onda buraxılmış komponent fakultativ hesab olunur.

3. Felin valentliyi semantik və sintaktik olaraq üzə çıxır. Semantik valentlik dilin daxili, semantik strukturu ilə bağlı məsələdir. Sintaktik valentlik isə semantik valentliyin üzə çıxan, görünən tərəfidir. Semantik və sintaktik valentlik bir-biri ilə sıx bağlı məsələlərdir, özü də bir-birini tamamlayan kateqoriyalardır.

4. Felin valentliyinin düzgün və səmərəli tədqiqinə onun semantik təsnifatı köməyə gəlir. İngilis və Azərbaycan dillərində fellərin semantik qruplarından biri və dildə ən çox işlənəni iş felləridir. Bu, insan fəaliyyətinin çoxşaxəli olmasından irəli gəlir. İş felləri dedikdə, geniş mənada, subyektin obyekt üzərində gördüyü işi bildirən fellər nəzərdə tutulur. Fellərin bu qrupuna çoxlu miqdarda fel daxildir. Həmin fel qrupunu daha dərinlən tədqiq etmək üçün onu semantik əlamətdən çıxış edərək yarımqruplara təsnif etmək lazım gəlir.

İş fellərini aşağıdakı yarımqruplara təsnif edirik: 1)insanın yaradıcı fəaliyyətini bildirən iş felləri; 2)dağıdıcı, məhvəddici fəaliyyət bildirən iş felləri; 3)işin icrası zamanı obyektə cüzi dəyişiklik yaratmanı bildirən fellər; 4)obyektə dinamik təsiri bildirən iş felləri və 5)insanın qida qəbul etmə fəaliyyətini bildirən fellər. Bu yarımqruplardan başqa iş fellərinin bir sıra mikroqrupları da müəyyənləşdirilir.

5. Hər iki dilin iş felləri əsasən insanın konkret fəaliyyətini bildirir. Bu fellər qrupu əksər hallarda məcazilikdən kənarda qalır. İş fellərinin referensial mənaları hər iki dildə oxşarlığa malikdir. Çünki insanın ətraf mühitlə əlaqəsi sahəsində eyniliklər daha çoxdur. Bu isə dildə əksini tapır. Ona görə fellərin məzmun valentliyində əksər hallarda tam uyğunluq özünü göstərir. Amma üst qat strukturda intralingvistik faktorlar valentliyin ifadə planına təsir edir. Hər iki dilin iş fellərinin valentliyində fərqli cəhət valentliyin ifadə planında özünü göstərir.

6. Hər iki dilin iş felləri əsasən iki-, üç-, bəzən dördvalentli olur. Amma bu qrup fellərin üçvalentli işlənməsi hər iki dildə daha çox üstünlük təşkil edir.

Dissertasiya ilə bağlı iddiaçının aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. Dilçilikdə valentliyin tədqiqi tarixindən // Filologiya məsələləri, 2002, № 2, s. 296-298

2. Lyusyen Tenyer və onun dil valentlik nəzəriyyəsi // ADU-nun elmi xəbərləri, 2002, № 5, s.110-112

3. Sintaktik valentlik probleminin Qərbi Avropa dilçiliyində tədqiqi tarixindən // AMEA-nın «Elmi mədəni tərəqqi və qadın» toplusu, 2003, s. 79-84

4. Azərbaycan dilçiliyində felin valentliyinə aid tədqiqatların xülasəsi // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2003, № 1-2, s. 108-111

5. İngilis və Azərbaycan dillərində valentliyin təbiəti və səviyyələri // Filologiya məsələləri, 2004, № 2, s.152-156

6. İngilis və Azərbaycan dillərində valentlik və cümlə üzvləri // Filologiya məsələləri, 2004, № 3, s. 157-162

7. Mütləq və fakultativ valentlik (ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında) // Tədqiqlər, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2004, № 1, s. 9-16

8. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində iş fellərinin semantik təhlili // Filologiya məsələləri, 2004, № 5, s. 78-91

9. İngilis və Azərbaycan dillərində iş fellərinin semantik-struktur təhlili // Filologiya məsələləri, 2006, № 1, s. 168-172

10. Семантическая классификация глаголов действия английского языка // Вопросы филологических наук. М., 2007, № 1 (24), с. 38-41

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ (на основе теории валентности)

Резюме

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. Во введении обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы, определяются объект и предмет исследования. В первой главе исследуются вопросы сущности и уровни обязательной и факультативной валентности, семантической и синтаксической валентности глаголов. Валентность – это семантико-синтаксическое языковое явление, осуществляющее связь между словами. Факультативная валентность выявляется в поверхностной структуре предложения, а обязательная – в глубинной структуре. В глубинной структуре предложения все элементы связаны с глаголом и являются обязательными. Поверхностная и глубинная структуры предложения представляют двухуровневую структуру семантики. В основе этих структур лежит содержательная и формальная валентность глагольного предиката. Валентность глагола обнаруживает себя в двух формах – семантической и синтаксической. Семантическая валентность связана с внутренней, семантической структурой языка, а синтаксическая валентность является выявленной стороной семантической валентности.

Вторая глава диссертации посвящена семантической классификации и семантико-структурному анализу глаголов действия в обоих языках. В работе отмечается, что в сопоставляемых языках глаголы охватывают множество лексических единиц. По этой причине приходится группировать глаголы, исходя из их референциальных значений. В результате выявляются их лексико-семантические группы. Одной из основных лексико-семантических групп глаголов является группа глаголов действия. Эти глаголы обозначают многостороннюю физическую деятельность человека. В диссертации глаголы действия делятся на пять лексико-семантических подгрупп, каждая из которых подвергается валентному анализу, определяются их валентные модели. В поверхностной структуре языка определяются члены предложения, а в глубинной – сирконстанты: агенс, адресат, объекты, инструмент,

участники, выражающие место и время. Глаголы обоих языков бывают двух-, трех-, и четырехвалентными. В поверхностной структуре сопоставляемых языков обнаруживаются различия, а в глубинной структуре – сходства, что объясняется идентичностью законов общечеловеческого мышления.

SEMANTIC AND STRUCTURAL ANALYSIS OF VERBS OF ACTION
VALENCY IN ENGLISH AND AZERBAIJANI
(on the basis of valency)

Summary

The dissertation deals with the semantic and structural analysis of verbs of action (*verba operandi*) in English and Azerbaijani. It consists of an introduction, two chapters, inferences and references.

The first chapter studies the nature and levels of valency, absolute and optional valencies, valency and members of the sentence, semantic and syntactic valency of verbs.

Valency in language is a semantic-syntactic phenomenon in which the meanings of a word are related to the meanings of another word.

Valency may be absolute and optional. The latter emerges in surface sentence structure, the former in deep sentence structure, all the elements in deep sentence structure dependent on the verb are equally absolute and necessary.

The surface and deep semantic structures of the sentence represent various levels of semantics as two separate structures.

There is semantic and syntactic valency in verbs. Semantic valency is connected with the semantic structure of the verb, syntactic valency is the visual side of valency.

The second chapter deals with the semantic classification, semantic and structural analysis of verbs of action in English and Azerbaijani. In both languages verbs constitute a large group of lexical units. Therefore, it is difficult to study them all. To overcome this difficulty it is necessary to classify them according to their referential meanings into different lexic-semantic groups. The largest group is the verbs of action. They cover all spheres of human activity. The verbs of action are divided into five lexic-semantic groups and analyzed on the basis of the theory of valency. The members of the sentence dependent on the verb in the surface (syntactic) structure, the models of their valency are defined. In deep (semantic) structure the gaps, which emerge due to the verbs, are filled with the absolute and universal categories of thinking. The verbs of both languages are characterized as having two, three or four valencies.

The differences in the surface structure in the compared languages emerge in the form of expression of the members of the sentence, but in the deep structure there appear identities.

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

СЕВДА АГАМИРЗА ГЫЗЫ АХАДОВА

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ
В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ
(на основе теории валентности)

10.01.04 – Германские языки

10.02.01 – Азербайджанский язык

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Баку – 2007